

“The Country” of Cambodia of Princes Votha and Yukanthor

Thibodi Buakamsri

บทความนี้เป็นการศึกษาว่าด้วยความคิดเกี่ยวกับ “ประเทศ” กับพหุชาติที่ปรากฏในงานเขียนสองชิ้นซึ่งเขียนโดยเจ้านายกัมพูชาสององค์คือพระองค์มัจฉะวัตตา (1841 – 1891) และพระองค์มัจฉะสยุมธร (1860 – 1934) ในช่วง 25 ปีสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความมุ่งหมายของวัตตาและยุมธรในงานเขียนนั้น อันได้แก่ *คำประกาศของวัตตา* (1885) ซึ่งเขียนเป็นภาษาเขมรเพื่อผู้ฟังที่เป็นชาวเขมรและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในกัมพูชา และ *สองอารยธรรม* (1900) ของยุมธรซึ่งเขียนเป็นภาษาฝรั่งเศสเพื่อผู้อ่านในฝรั่งเศสซึ่งเป็นเมืองแม่ คือการเกลี้ยกล่อมผู้คนให้ลุกขึ้นต่อต้าน และการท้าทายราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชา โดยลำดับ ในทัศนะของวัตตา “ประเทศ” กับพหุชาติคือแผ่นดินในบรรพพุทศาสนาที่กำลังถูกทำลายโดยชาวฝรั่งเศสผู้เป็นมิชชันนารี ขณะที่ยุมธรเห็นว่ากัมพูชาคือ “ประเทศ” อารยะ มีอายุยาวนานนับพันปี และเป็นประเทศของชาวเขมรผู้เป็นวงศ์ตระกูลอารยันอันยิ่งใหญ่สาขาแรกที่มอริยะ และ “ประเทศ” นี้กำลังถูกทำลายโดยชาวฝรั่งเศสที่เลวร้าย ความคิดเช่นที่เห็นจากวัตตาและยุมธรมันไหลเวียนไปมาในกัมพูชา ฝรั่งเศส และสยาม วัตตาและยุมธรมียึดภูมิความคิด (ใหม่) และฉวยใช้ความคิดเหล่านั้นเพื่อตอบโต้ ต่อต้าน และท้าทายอำนาจราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชาในช่วง 25 ปีสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 19

คำสำคัญ : ประวัติศาสตร์ความคิด, ภูมิพูนในคริสต์ศตวรรษที่ 19, อาณานิคม, วัฒนา,
ยุคคนธรร

Abstract

This paper is a study on ideas and thoughts about “the Country” of Cambodia which were presented in the two texts produced by the two Cambodian princes, Votha (1841 – 1891) and Yukanthor (1860–1934) in the last quarter of the nineteenth century. Aims of Votha and Yukanthor in their texts, i.e. *Votha's Proclamation* (1885) which was written in Khmer for audiences who were the Khmer and various ethnic groups in Cambodia and Yukanthor's *Deux civilisations* (1900) which was written in French for readers in the French metropole, were to mobilize people to uprising and challenge against the French colonial administration in Cambodia respectively. In Votha's view, the Country of Cambodia was the Buddhist kingdom which had been destroyed by the unbeliever Frenchmen. For Yukanthor, his civilized country had a thousand years long history which belong to the Khmer, the first civilized branch of the great Aryan family, which had been destroyed by the wicked Frenchmen. Those ideas and thoughts were circulated in both colonial Cambodia, the French metropole, and Siam also. Votha and Yukanthor had captured, (re) interpreted, and exploited those ideas and thoughts in order to counter, resist, and challenge against the French colonial administration in Cambodia in the last quarter of the nineteenth century.

Keywords : History of ideas, Cambodia in the nineteenth century, colony, Votha, Yukanthor

นับแต่ราชอาณาจักรฝรั่งเศสสถาปนาอำนาจของตนในกรุงกัมพูชาเมื่อ ค.ศ. 1863 ราชอาณาจักรฝรั่งเศสในกัมพูชา ก็เผชิญกับการต่อต้านและท้าทายอำนาจของตนหลายครั้ง ในหลากหลายรูปแบบจากบุคคลและกลุ่มบุคคลที่หลากหลาย บทความนี้จะกล่าวถึงความคิด

เกี่ยวแก่ “ประเทศ” กัมพูชาซึ่งปรากฏในการตอบโต้ ต่อต้าน และท้าทายอำนาจราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชาของเจ้านายสององค์คือ พระองค์มั่งจะสวัสดิธา (1841 – 1891) และพระองค์มั่งจะสันโรตม อรุณ ยุคนธร (1860 – 1934) โดยศึกษาผ่านงานเขียนสองชิ้นคือ *คำประกาศของสวัสดิธา* (1885) และ *สองอารยธรรม* (1900) ของยุคนธร

คำประกาศของสวัสดิธา ที่ใช้ในบทความนี้ได้จากเอกสารซึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพฯ ในแฟ้มเอกสารที่กระทรวงการต่างประเทศจัดเตรียมเพื่อส่งไปให้สถานทูตสยามในกรุงปารีส (สจข กต 97.2/6) เอกสารที่พบเป็นสำเนาคำแปลภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ไม่ปรากฏต้นฉบับภาษาเขมรของเอกสาร บทความนี้ใช้ฉบับสำเนาคำแปลภาษาไทยเป็นหลัก ในสำเนาคำแปลทั้งสองภาษาไม่มีชื่อเอกสาร ในบทความนี้จะเรียกเอกสารนี้ว่า *คำประกาศของสวัสดิธา*

สองอารยธรรม (Deux civilisations) เป็นบทความภาษาฝรั่งเศสซึ่งเขียนโดยยุคนธร พิมพ์ครั้งแรกในหน้าแรกของหนังสือพิมพ์ฟิกาโร (Le Figaro) ฉบับวันที่ 8 กันยายน 1900 24 และถูกนำมาตีพิมพ์ซ้ำในภาคผนวกของหนังสือเรื่อง *L’Affaire Yukanthor: Autopsie d’un scandale colonial* ของ ปีแอร์ ลามอนท์ (Pierre Lamont) แต่ไม่มีคำนำของบรรณาธิการซึ่งปรากฏใน 3 ย่อหน้าแรกของบทความฉบับที่พิมพ์ในฟิกาโร (Lamant, 1989 : 225 – 227)

สองส่วนแรกของบทความว่าด้วยชีวิตโดยสังเขปของสวัสดิธาและยุคนธร สองส่วนถัดไปเป็นการอ่าน *คำประกาศของสวัสดิธา* (1885) และ *สองอารยธรรม* (1900) เพื่อมองให้เห็นถึงความคิดเกี่ยวแก่ “ประเทศ” กัมพูชาซึ่งสวัสดิธาและยุคนธรใช้ในการตอบโต้ ต่อต้าน และท้าทายอำนาจราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชา ส่วนสุดท้ายเป็นข้อเสนอบางประการ

²⁴ สามารถเข้าถึงบทความหนังสือพิมพ์เรื่องนี้ได้ทางเว็บไซต์ของหอสมุดแห่งชาติฝรั่งเศส ที่ <http://gallica.bnf.fr/>

วัดถา (1841 – 1891)

พระองค์มจะสั้ววัดถา, หรือศรีวัดถา,²⁵ เกิดเมื่อ ค.ศ. 1841 เป็นโอรสในสมเด็จพระศรีพัชรกิติยาภา หรือสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (พระนามเดิม ตัวง, ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. 1847 – 1860)

ใน ค.ศ. 1812 บิดาของวัดถาพร้อมด้วยเจ้านายและพระยาพระเชมรที่ฝึกฝั่สยาม เดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ เพราะขัดแย้งกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (ครองราชย์ 1806 – 1834) และพระยาพระเชมรที่ฝึกฝั่เวียดนาม²⁶ กระทั่ง ค.ศ. 1840 บิดาของวัดถาถูกส่งออกไปอยู่ที่พระตะบองซึ่งเวลานั้นอยู่ในอำนาจสยาม (ทิพากรวงศ์, 2477 : 222) ปีรุ่งขึ้นวัดถาก็เกิด จึงเป็นไปได้ว่าถ้าวัดถาไม่ได้เกิดที่กรุงเทพฯ ก็คงเกิดที่พระตะบอง เมื่อบิดาของวัดถา ครองราชย์ที่อุดงค์ใน ค.ศ. 1847 วัดถาคงตามออกไปอยู่ด้วย แต่ไม่นานนักก็ถูกส่งเข้ามา “รับการศึกษา” ในกรุงเทพฯ ตามอย่างธรรมเนียมเจ้านายกรุงกัมพูชา²⁷ โดยมีเจ้านาย ที่ออกไปพร้อมกับวัดถาในคราวนั้นอีก 2 องค์คือ พระองค์มจะสั้วราชวดีและพระองค์มจะสั้วศรีสุวัถ์ (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505 : 22) ซึ่งเป็นเชื้อธำมรงค์มารดาของวัดถา

²⁵ ในลายพระราชนิพนธ์เลขารัศกาลที่ 4 ค.ศ. 1858 ว่าด้วยการพระราชทานนามใหม่ออกนามเดิมของวัดถาว่า “วัดถา” ซึ่งทรงเห็นว่าไม่เหมาะสมเพราะเป็นอิทธิพล จึงพระราชทานนามใหม่เป็น “วัดถาลงกร” (สทศ ร. 4 จ.1220/107) แต่ขุนนางเขมรนายหนึ่งกล่าวว่า ชื่อที่ถูกของวัดถาไม่ใช่ “ศรีวัดถา” อย่างที่ฝรั่งเศสเรียก แต่คือ “ไวยวัดถา” ซึ่งคล้องจองกันกับชื่อของเชื้อธำมรงค์สององค์คือ “ราชวดี” และ “ศรีสุวัถ์” (ดำรงราชานุภาพ, 2468 : 117)

²⁶ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา กัมพูชาตกเป็นเมืองสองฝ่ายฝ่ายฟ้าของสยามทางตะวันตก และเวียดนามทางตะวันออก ช่วงเวลาดังกล่าวยังเป็นช่วงเวลาของความขัดแย้งชิงราชสมบัติ เจ้านายและพระยาพระเชมรแตกออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งฝักฝั่สยาม ฝ่ายหนึ่งฝักฝั่เวียดนาม เมื่อการต่อสูัระหว่างสองฝ่ายในกัมพูชายุติลงในแต่ละครั้ง ฝ่ายที่พ่ายแพ้ก็หนีไปพึ่งผู้อุปถัมภ์ของตนซึ่งคือสยามหรือเวียดนามตามแต่กรณี ความขัดแย้งและการแบ่งฝักฝ่ายเช่นว่านี้เพิ่มสูงขึ้นอย่างมากตั้งแต่ครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา

²⁷ กษัตริย์กัมพูชาทุกพระองค์ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ไปจนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20, ยกเว้นสมเด็จพระนางเจ้ามี ล้วนแต่เคย “ได้รับการศึกษา” ในกรุงเทพฯ

ขณะที่พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น วัดถาได้รู้จักมักคุ้นกับเจ้านายและขุนนางสยามจำนวนหนึ่ง หนึ่งในนั้นคือพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (1862 – 1943) ต่อมาทรงกรมเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพและเป็นเสนาบดีมหาดไทย, ซึ่งมีวังอยู่ตรงข้ามกับวังเจ้าเพชรอันเป็นที่พำนักของวัดถา (ดำรงราชานุภาพ 2489 : 218) ไม่ต้องสงสัยว่าวัดถาจะพูด อ่าน และเขียนภาษาไทยได้อย่างชำนาญ²⁸

วัดถากลับไปอุดมคณิในปีใดปีหนึ่งก่อน ค.ศ. 1858 อันเป็นปีที่สมเด็จพระहरิรักษ์ฯ ขอตัวราชวดีและศรีสุวดีกลับไปช่วยราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตั้งให้ราชวดีและศรีสุวดีเป็นที่พระนมโธมพรหมบริรักษ์ที่มหาอุปราช และพระहरิราชณียไกรแก้วฟ้าโดยลำดับ สมเด็จพระहरิรักษ์ฯ ก็ส่งตัววัดถากลับมาอยู่ที่กรุงเทพฯ แทน เมื่อสมเด็จพระहरิรักษ์ฯ เสด็จสวรรคตใน ค.ศ. 1860 พระยาพระเชมรก็แตกเป็นฝักฝ่ายและสนับสนุนเจ้านายของตนให้ทรงราชย์ ครั้นวัดถากลับเข้าไปงานพระบรมศพในกรุงกัมพูชาก็ไปมีเหตุทะเลาะเบาะแว้งกับพระนมโธมพรหมบริรักษ์และถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ หลังจากนั้นขุนนางที่สนับสนุนวัดถาให้ขึ้นครองราชย์ก็เป็นกบฏ พระนมโธมพรหมบริรักษ์ต้องหนีออกไปอยู่หัวเมืองและเข้าไปในกรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. 1862 ก่อนจะกลับเข้าไปกรุงกัมพูชาพร้อมกับกองทัพสยามในปีเดียวกันนั้น (ทิพากรวงศ์, 2548 : 131, 153, 160 – 163, 166; จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505 : 22 ; นพรัตน์, 2513 : 316, 327 – 347)

ในวันที่ 11 สิงหาคม 1863 พระนมโธมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชลงนามในสนธิสัญญาอันเป็นผลให้กัมพูชาอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศส การราชาภิเษกมีขึ้นในวันที่ 31 พฤษภาคม 1864 ด้วยความยินยอมของราชการอาณานิคมฝรั่งเศสและความพร้อมใจของราชการสยาม วัดถายังคงพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ เรื่อยมาอีกราว 20 ปีก็หนีออกจากกรุงเทพฯ เข้าไปในกัมพูชา

²⁸ ในราชสำนักกรุงกัมพูชาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนโรดมนั้นใช้ภาษาไทยเป็นพื้น “เพราะเมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดมตรัสแต่ภาษาไทย ถึงกล่าวกันว่าตรัสภาษาเขมรมิใคร่คล่อง” (ดำรงราชานุภาพ, 2468 : 138) สมเด็จพระนโรดมนั้นถูกส่งตัวเข้ามา “รับการศึกษา” พร้อมกับวัดถา แต่ใช้ชีวิตอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นเวลานานน้อยกว่าวัดถา

และการกบฏต่อต้านสมเด็จพระนโรดมและราชอาณาจักรอานานิคมฝรั่งเศส (สจข กต (ล) 9/38) วัตถุประสงค์ของ ลูค และจดหมายไว้สองสามฉบับ ฉบับหนึ่งเขียนเป็นภาษาไทยลงวันที่ 26 เมษายน 1883 ความว่า

หนังสือองค์วัดถา คำนับกราบเท้ามายังพี่ท่านพระยาศรีสิงหเทพ ด้วยตั้งแต่ข้าพเจ้า ได้ ออกไปหาได้ ทำการด้วยฝีมือตนเองไม่ บัดนี้ข้าพเจ้าจะออกทำเองฉลองพระเดชพระคุณ ให้สำเร็จ ในชาตินี้ที่จะอยู่ดเล็กเสียยอมประทาน แล้วนอนฟังเสียงนกเสียงกลางปากกลางตง นั้นไม่ยอมแล้ว ขอให้ท่านโปรดนำประดิษฐวงษ์เข้าถวายตัวให้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณ แทนที่ตำแหน่งข้าพเจ้าด้วยเถิด...อ้ายประดิษฐวงษ์นั้นขอให้ท่านดว่าส่งสอนเหมือนลูกในไส้ ที่เดียว อย่าได้เกรงอกเกรงใจเลย ให้ท่านนี้กว่าบุตรท่านเถิด แล้วกราบบังคมทูลให้จัดแจง บวชเสียด้วย (สจข ร. 5 รล – พศ/25, ที่ 3) ประดิษฐวงษ์, รวมถึงลูกของประดิษฐวงษ์, นั้น ที่สุดแล้วจะไปอยู่ในอุปถัมภ์ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีมหาดไทย (ดำรงราชานุภาพ, 2489 : 218 – 219)²⁹

ไม่นานหลังจากที่วัดถาออกไปกัมพูชา ราชอาณาจักรอานานิคมฝรั่งเศสก็บังคับให้สมเด็จพระนโรดมลงนามในสนธิสัญญา ค.ศ. 1884 ซึ่งกำหนดให้อำนาจทั้งหมดในการปกครอง กัมพูชาอยู่ในมือของผู้ปกครองชาวฝรั่งเศส (Chandler, 1996: 143 – 145; Osborne, 1969 : 206 – 228) การกบฏต่อต้านราชอาณาจักรอานานิคมก็เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในต้นปี 1885 การกบฏครั้งนั้นเป็นปฏิกิริยาของชนชั้นนำ ทั้งเจ้านายและขุนนาง ในระบอบเก่า วัดถามีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในกบฏคราวนั้น สมเด็จพระนโรดมและพระองค์

มจะสวดจักรผู้โอรสเองก็ให้ความร่วมมือและสนับสนุนกบฏบางกลุ่ม รวมถึงกลุ่มที่มีวัดถาเป็นผู้นำ ใน ค.ศ. 1886 ราชอาณาจักรอานานิคมฝรั่งเศสตกลงกับสมเด็จพระนโรดมที่จะไม่ดำเนินการตามที่กำหนดไว้ในบางมาตราของสนธิสัญญาและตกลงว่าจะชะลอการปฏิรูป

²⁹ สมเด็จพระนโรดม พระยาดำรงราชานุภาพออกชื่อ “ประดิษฐวงษ์” ว่า “ดิศวรค์” และว่าบุตรชายของประดิษฐวงษ์ชื่อ “สราคำ”

ซึ่งส่งผลกระทบต่ออำนาจของเจ้านายและขุนนางในระบอบเก่าออกไปก่อน (Chandler, 1996 : 144 – 147; Osborne, 1997 : 206 – 228)³⁰

การยอมผ่อนปรนของราชการอาณานิคมฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผลดีแก่สมเด็จพระนโรดมอย่างไม่ต้องสงสัยนั้น นำมาซึ่งพระราชประกาศในสมเด็จพระนโรดมลงวันที่ 26 กรกฎาคม 1886 ที่ว่า “ทรงพระดำริพร้อมกับกรมพระราชวังบวรภัคตราชมหาอุปราชฯ พระองค์มัจจะส์ เสนาบดีมุขมนตรี ชุมนุมประชุมพร้อมขอราชการฝรั่งเศส อำนวยให้ราชการแผ่นดินถูกต้องตามเยี่ยงอย่างธรรมเนียมประเพณีแต่โบราณ เจ้าเมืองทุกหัวเมืองก็จะทรงตั้งขุบเลี้ยงให้ออกมาทำราชการรักษาราชภูมิจุดเดิม ข้างส่วยสาอากรทุกจำพวก ในหลวงจะทรงจัดแจงแต่งเอามาใส่ไว้ในพระคลังหลวงตามกฎหมายแต่เดิม” จึงให้ “ออกญา พญา พระ และบรรดาราษฎรทุกเมืองทุกบ้าน... เลิกทำการเป็นทัพเป็นศึก กลับมาอยู่เมืองอยู่บ้าน ทำมาหากินตามเดิม” (สจข ร. 5 บ 1.2/23) กระนั้น วัดถากก็ยังไม่ยอมจำนน คงเคลื่อนไหวต่อต้านเป็นสัณเฑาะว์แค้นแก่ราชการอาณานิคม ด้วยเหตุผลใดไม่มีทางทราบได้แน่ชัด

แต่ใน ค.ศ. 1891 ราว 5 ปีหลังกบฏยุติ ราว 15 ปีหลังจากใช้ชีวิตในราวป่าท่ามกลางคนและความกึ่งเถื่อนและความลึกลับเหลว วัดถากก็ขอเจรจายอมจำนนแก่ราชการอาณานิคมฝรั่งเศส (Osborne, 1997 : 235) แม้จะเคยประกาศไว้เมื่อคราวหนีออกจากกรุงเทพฯ มาทำการในกรุงกัมพูชาว่า “ในชาตินี้ที่จะอยู่ดเล็กเสียยอมประทาน” การเจรจาไม่เป็นผลและในวันที่ 30 ธันวาคม ปีนั้น วัดถากก็ตายในราวป่าแขวงเมืองกำปงธม (สจข กต 97.2/14)³¹

³⁰ ดูเรื่องการสนับสนุนกลุ่มต่อต้านฝรั่งเศสของเจ้านายบางองค์ได้ใน Branda, 1887 : 159 ; Lamant, 1980 : 132 ; Muller, 2006 : 192.

³¹ มิลตัน ออสบอร์น (Milton Osborne) ให้วันตายของวัดถากไว้ในวันที่ 31 ธันวาคม 1891 (Osborne, 1997 : 235) ขณะที่จัสติน คอร์ฟีลด์ (Justin Corfield) สันนิษฐานว่าวัดถากตายที่เขตตอแดนลาว – กัมพูชา (Corfield, 1993 : 24)

ยุคนธร (1860 – 1934)

ยุคนธรเกิดที่อุตงคใน ค.ศ. 1860 เป็นโอรสในสมเด็จพระนโรดมซึ่งเวลานั้นเป็นที่พระมหากษัตริย์ รับโสกันต์เมื่อ ค.ศ. 1872 และบรรพชาเป็นสามเณรในปัฐกัน (Lamont, 1989 : 221 ; Corfield, 1993 : 36 ; Soubert, 2002 : 443) การศึกษาของยุคนธรเป็นไปตามอย่างธรรมเนียมประเพณีในทำนองเดียวกับวัดถา แต่ต่างกันที่ยุคนธรไม่ต้องไป “รับการศึกษา” ในกรุงเพทฯ และที่ต่างอย่างสำคัญคือ ยุคนธรได้เรียนในโรงเรียนในวังที่กรุงพนมเปญซึ่งมีครูจำนวนหนึ่งเป็นชาวฝรั่งเศส โรงเรียนแห่งนี้ตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1867 (Bilodeau, 1955 : 16) อันเป็นผลให้ยุคนธรมีความสามารถทางภาษาฝรั่งเศสซึ่งเปิดโลกของยุคนธรไปสู่ทางที่ต่างจากวัดถา

ใน ค.ศ. 1884 ปีที่มีการลงนามในสนธิสัญญารอนอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา ยุคนธรเองไม่ได้มีหน้าที่ราชการใดๆ เช่นเดียวกับที่เจ้านายโดยมากในเวลานั้นที่ “เปนแต่ไปเรียนหนังสือฝรั่งบ้าง เทียวเปนนักแสดงสุมยาบ้าง” (สจข ร. 5 รล – พศ/25, 103) หลักฐานฝ่ายฝรั่งเศสเท่าที่มีก็กล่าวถึงแต่ความประพฤติอันไม่งามของยุคนธร (Lamant, 1989 : 221 – 222) และการเข้าไปพัวพันอยู่กับการเมืองในราชสำนักและการต่อสู้แย่งชิงสตรี้ (Branda, 1887 : 158 – 159)

เมื่อเกิดกบฏ ค.ศ. 1885 – 1886 นั้น ไม่ปรากฏว่ายุคนธรจะมีบทบาทอะไร ต่างจากวัดถาผู้เป็นอา หรือแม้แต่กระทั่งดวงจักรผู้เป็นอนุชาต่างมารดาที่ร่วมกันกับสมเด็จพระนโรดม ในการต่อสู้กับราชการอาณานิคมฝรั่งเศส เป็นได้มากกว่าการแสดงบทบาทเช่นนี้ของดวงจักรรวมกับการเป็นคนโปรดในสมเด็จพระนโรดมและได้รับการถูกคาดหวังว่าจะถูกเลือกให้สืบราชสมบัติ ทำให้ใน ค.ศ. 1890 ราชการอาณานิคมฝรั่งเศสก็กล่าวหาว่าดวงจักรพยายามฆ่าสมเด็จพระนโรดมผู้บิดาแล้วก็คุมตัวดวงจักรไว้ในคุก

ปี 1891 นับเป็นจุดเริ่มต้นของการสิ้นสุดการต่อสู้อันยาวนานในระหว่างผู้นำของระบอบเก่ากับ ระบอบอาณานิคม ดวงจักรแหกคุกหนีเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนสิงหาคมปีนั้น (สงข ร. 5 ม 2.21 ง/1 ; Osborne, 1997 : 234) และไม่เคยได้กลับมาอีกเลย³² ในปีนั้นสมเด็จพระนโรดมยอมนสละอำนาจทาง การเงินให้แก่ราชการอาณานิคมฝรั่งเศส หลังจากที่ถูกกีดกันมานานปี และวัดถากก็ตายหนึ่งวันก่อนวันสิ้นปีนั้น

สถานการณ์ของสมเด็จพระนโรดมเลวร้ายมากขึ้นใน ค.ศ. 1897 ในเดือนกรกฎาคมปีนั้น พระองค์ มจะสมัยยุราผู้โอรสซึ่งมีพฤติกรรมต่อต้านราชการอาณานิคมฝรั่งเศสมาตลอด ก็ถูกเนรเทศไปยังไซ่ง่อนอันเนื่องมาจากถูกกล่าวหาว่าสมคบกับพระยาทหารธรณินทร์ (ชุ่ม) ซึ่งในเวลานั้นเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง³³ เพื่อล้มล้างราชการอาณานิคมฝรั่งเศส ในกัมพูชา (Tully, 1996 : 207 ; Corfield, 1993 : 35 – 36) และในเดือนเดียวกัน สมเด็จพระนโรดมก็ถูกกีดกันให้ลงนามในกฎหมายที่จำกัดอำนาจในการบริหารของกษัตริย์

³² ดวงจักรอยู่ในความอุปถัมภ์ของรัฐบาลสยามจนกระทั่งได้รับคำแนะนำจากทูตฝรั่งเศส ในกรุงเทพฯ ว่าให้เดินทางไปปารีสเพื่อแก้ต่างและเรียกร้องความเป็นธรรม (สงข ร. 5 ม 2.21 ง/1 ; Osborne, 1997 : 234) ใน ค.ศ. 1893 ดวงจักรก็เดินทางไปยังฝรั่งเศส ขึ้นฝั่งที่มากเซยส์ (Marseilles) ในเดือนมิถุนายน 1893 ก่อนที่จะถูกจับกุมตัวได้ที่ปารีสในเดือนสิงหาคมปีเดียวกัน และถูกเนรเทศไปยังแอลจีเรีย ตั้งแต่เดือนกันยายน 1893 เป็นต้นมา ดวงจักรก็ใช้ชีวิตอยู่ที่เมืองเล็กๆ ริมทะเลทรายชะฮาราในแอลจีเรีย และตายที่นั่นในวันที่ 25 มีนาคม 1897 (Lamant, 1980 : 138 – 140; Lamant, 1989 : 98 ; Osborne, 1997 : 234)

³³ พระยาทหารธรณินทร์ (ชุ่ม) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองคนที่ 8 สืบต่อจากเจ้าพระยาทหารธรณินทร์ (เอียด) ผู้บิดาใน ค.ศ.1892 พระยาทหารธรณินทร์ปกครองพระตะบองอย่างประเทศราช เยี่ยงที่บรรพบุรุษเคยทำมา ครั้นถึง ค.ศ.1896 ราชการสยามก็พยายามรวบอำนาจการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ โดยรวมเมืองพระตะบอง เสียมราชู ศรีโสภณ และพนมดงตั้งเป็นมณฑลเขมร ก่อนที่จะเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันออก ค.ศ.1899 และมณฑลบูรพาใน ค.ศ.1900 และส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกมากำกับราชการ แต่ข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ก็ไม่สามารถปกครองได้ การทั้งปวงต้องสั่งผ่านพระยาทหารฯ ที่สุดแล้วกรุงเทพฯ ก็ตั้งพระยาทหารฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพาใน ค.ศ.1902 (ประชุมพงษาวดารภาคที่ 16, 2462 : 11 ; รัชชปรี, 2522 : 151)

“การตัดสินใจใดๆ ของกษัตริย์จะมีผลทางกฎหมายต่อเมื่อข้าหลวงสูงสุด (Résident Supérieur) เห็นชอบและร่วมลงนามด้วย” (Osborne, 1997 : 237, 238 – 239; Chandler, 1996 : 146 – 147) สถานะอันสูงส่งแต่ปราศซึ่งอำนาจของสมเด็จพระนโรดมถูกย้ำอีกครั้งใน ค.ศ. 1899 เมื่อการคัดค้านของพระองค์ในการตั้งเสนาบดีถูกปฏิเสธจากข้าหลวงสูงสุด

ถึงเวลานั้น สมเด็จพระนโรดมใช้ทุกวิธีที่พระองค์รู้จักในการต้านทานอำนาจราชการอาณานิคมฝรั่งเศส ไม่ว่าจะเป็นโดยการเผชิญหน้าโดยตรงผ่านการใช้กำลังในกบฏ ค.ศ. 1885 – 1886 และแบบไม่เผชิญหน้าผ่านการปฏิเสธและการไม่ให้ความร่วมมือกับนโยบายและความริเริ่มใดๆ ของราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในหลายต่อหลายครั้ง แม้จะเรียกได้ว่าชนะในกบฏ ค.ศ. 1885 – 1886 แต่หลังจากนั้นราชการอาณานิคมฝรั่งเศสก็ประสบความสำเร็จรอนอำนาจของสมเด็จพระนโรดม และการเพาะความภักดีต่อราชการอาณานิคมขึ้นในหมู่ขุนนาง เมื่อถึงสิ้นศตวรรษ คนที่ยืนอยู่กับระบอบเก่าก็เหลืออยู่ไม่มาก

ณ เวลานั้นเองที่สมเด็จพระนโรดมตั้งยุคนธร โอโรสที่มีอายุมากที่สุดในเวลานั้น ให้เป็นหัวหน้าคณะผู้แทนกัมพูชาไปเข้าร่วมงานมหกรรมนานาชาติ (the Exposition Universelle) ที่กรุงปารีสใน ค.ศ. 1900 เพื่อปฏิบัติภารกิจ 2 ประการ ภารกิจแรกซึ่งเป็นการกิจอย่างเป็นทางการนั้น คือ การเป็นผู้แทนพระเจ้ากรุงกัมพูชาในการเข้าร่วมและแสดงความยินดีกับสมาชิกของรัฐบาลฝรั่งเศสในโอกาสที่มีการจัดงานมหกรรมนานาชาติ ภารกิจประการที่สองซึ่งอาจจะสำคัญกว่า คือการประท้วงนโยบายของราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชา

บทความเรื่อง *สองอารยธรรม* ที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์*พิกาโซ* ฉบับวันที่ 8 กันยายน 1900 ทำให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมของราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชาขึ้นในหมู่สาธารณชน และเอกสารอีกชิ้นหนึ่งคือ *บันทึกความจำจัดทำโดยพระองค์จะสร้อยทายาทยุคนธรถึงนายกรัฐมนตรีและถึงสมาชิกรัฐบาลสาธารณรัฐฝรั่งเศส* ที่ยุคนธรยื่นแก่รัฐบาลสาธารณรัฐฝรั่งเศสในวันที่ 10 กันยายน (Lamant 1989 : 228 – 234) ก็ยังทำให้ข้าราชการฝรั่งเศสทั้งในเมืองแม่และอาณานิคมต้องเสียหน้า สมเด็จพระนโรดมจึงถูกบังคับให้เรียกตัวยุคนธรกลับกัมพูชา (Lamant, 1989 : 97 – 134)

ยุคนธมาถึงสิงคโปร์เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 1900 (*The Straits Times*, 1900 (26 November) : 2 ; *The Straits Times*, 1900 (4 December) : 2) และพบว่าถูกสั่งห้ามไม่ให้เดินทางต่อไปยังพนมเปญ ยุคนธต้องใช้ชีวิตอยู่ในเมืองท่าของอังกฤษที่ตนไม่รู้จัก โดยที่ “ไม่สามารถพูดภาษาอังกฤษ” ได้ (*The Straits Times*, 1903 (17 November): 4) ไม่ทราบแน่ชัดว่ายุคนธทำอะไรบ้างระหว่างลี้ภัยในสิงคโปร์ เท่าที่มีหลักฐานก็คือยุคนธและมิตรสหายพยายามที่จะเจรจากับราชการฝรั่งเศส ทั้งในดินแดนอารักขาและเมืองแม่เพื่อให้ตนสามารถเดินทางกลับกัมพูชาและเพื่อเรียกร้องสิทธิอันพึงได้ของตน ดังใน ค.ศ. 1906 ที่ยุคนธเดินทางไปซีลอน (ศรีลังกา) เพื่อรอคอย “โอกาสที่จะเดินทางไปยุโรปซึ่งจะทำให้เขาสามารถยื่นอุทธรณ์ไปยังประธานาธิบดีได้โดยตรง” (*The Eastern Daily Mail and Straits Morning Advertiser*, 1906 (12 November) : 4) แต่ใน ค.ศ. 1915 เป็นอย่างช้า ยุคนธก็เปลี่ยนวิธีการต่อรองกับราชการอาณานิคมฝรั่งเศส

ปลาย ค.ศ. 1915 ยุคนธลอบเดินทางเข้าไปในกรุงเทพฯ ไม่กี่เดือนหลังจากนั้น กล่าวคือในวันที่ 20 เมษายน 1916 ยุคนธพร้อมด้วยนายปรม ทหารเขมรหนีทัพไปพบเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) อดีตพระยาคทาธรธรณินทร์ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง, ที่ปราจีนบุรี³⁴ เพื่อร้องขอการสนับสนุนทางการเงินในแผนการลุกฮือขึ้นต่อต้านราชการอาณานิคมในกัมพูชา ยุคนธกล่าวอ้างแก่เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ด้วยว่า นายปรมช่องสุมพรรคพวกไว้ในพระตะบองและมีอาวุธปืนอยู่ในครอบครองราว 60 – 70 กระบอก แต่เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็ปฏิเสธที่จะสนับสนุน (สจข กต 97.2/29) หลังจากนั้น ยุคนธก็ใช้ชีวิตลี้ภัยอยู่ในสยาม กระทั่งความตายมาถึงในวันที่ 27 มิถุนายน 1934 (สจข สป.2.53/138)³⁵

³⁴ เมื่อสยามสละสิทธิเหนือมณฑลบูรพาใน ค.ศ.1907 นั้น “พระยาคทาธรธรณินทร์ชุ่มไม่สมัครไปอยู่กับต่างประเทศ ขอพวยพเข้ามาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ในพระราชอาณาจักร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองปราจีนบุรีจนถึงบัดนี้” (ประชุมพงษาวดารภาคที่ 16, 2462 : 11 – 12)

³⁵ เกี่ยวแก่ชีวิตของยุคนธในรายละเอียด ดู ธิบตี (อยู่ในระหว่างการตีพิมพ์).

“แผ่นดินเมืองเขมรในบรรพทศานา”

คำประกาศของวัดถา ซึ่งลงวันที่ 22 มกราคม 1885 เริ่มต้นด้วยความว่า

นักองคฺวัดถาอยู่บ้านโสนแขวงสันทุก ณ วัน 5⁷ 3 ค่ำจุลศักราช 1246 ปีวอกฉศก นักองคฺวัดถาประกาศบอก พระยา พระ ขุน หลวง แขวงกำนัน กับบรรดาราษฎรเขมรจिनยวน แขวงชาวตพุ่นในแขวงเมืองกระพงสวาย เมืองสะโทง เมืองชีแครง ไปจนถึงแขวงกำนันทุกคน ในแดนเมืองนครเสียมราฐเท่าใดๆ ให้รู้ด้วย (สจข กต 97.2/6)

ที่มันสำคัญที่วัดถาใช้ในการเคลื่อนไหวต่อต้านราชการอาณานิคมฝรั่งเศสนั้น เดิมที อยู่บริเวณสตึงเตรง ทางตะวันออกเฉียงเหนือของกัมพูชา บริเวณเขตต่อแดนของกัมพูชา ในอารักขาของฝรั่งเศสกับหัวเมืองลาวของสยาม ก่อนจะย้ายมาตั้งอยู่ในเขตแขวงเมืองกำปงธมทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชาไม่ห่างจากเขตแดนเมืองนครเสียมราฐของสยาม เป็นได้ว่าวัดถาจะเคลื่อนไหวไปมาในระหว่างพื้นที่ทั้งสองนั้น แต่จาก คำประกาศของวัดถา เวลานั้น วัดถาพำนักอยู่ที่สันทุก (ข. /ซ็อนตูก/) ทางใต้ของกำปงธม

ชื่อเมืองทั้งหมดที่ปรากฏในคำประกาศของวัดถาอยู่ทางตะวันตกของสันทุกถาลำดับชื่อเมืองจากตะวันตกไปตะวันออกก็จะได้ว่า กระพงสวาย (ข. /กำปงซวาย/) สะโทง (ข. /ซโดง/) ชีแครง (ข. /จีเกรง/) และเสียมราฐ ทุกเมืองอยู่ในเขตแดนของกัมพูชาในอารักขาของฝรั่งเศส ยกเว้นเสียมราฐที่อยู่ในเขตแดนของสยาม รายชื่อเมืองดังกล่าวอาจแสดงให้เห็นถึงวงอิทธิพลของวัดถาซึ่งอยู่บริเวณเขตต่อแดน ระหว่างอำนาจของฝรั่งเศสกับสยาม

คำประกาศของวัดถา ยังออกชื่อกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย ได้แก่ เขมร จิน ญวน ชาว และตพุ่น ชาวใน คำประกาศของวัดถา นั้นไม่ได้หมายถึงชาวเขา แต่คำนี้ในภาษาเขมรหมายความว่ารวมถึงชาวมาเลย์ และยังใช้ในความหมายว่าคือพวกที่นับถือศาสนาอิสลามด้วย คำว่าชวานี้บางครั้งใช้ว่าจามชาว ส่วนตพุ่นนั้นเป็นได้ว่าเป็นได้ว่าเป็น ตุมปวง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของกัมพูชา ไม่มีรายงานว่ามี ตุมปวง พำนักอาศัยอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา พบแต่ ปัวร์ อยู่ในเขตแขวงเมืองกำปงธม และ ซ็อมแรร (สำหรับ) อยู่ทางตอนเหนือของเมืองเสียมราฐ ตพุ่นใน คำประกาศของวัดถา จึงอาจหมายถึง

ชาวป่าชาวตงโดยทั่วไป เป็นได้ว่าวัดถาจะคุ้นกับคำว่าตพุ่นมาจากเมื่อครั้งพำนักอยู่ทาง ตะวันออกเฉียงเหนือของกัมพูชา

ชาวฝรั่งเศสที่จะถูกขับออกไปนั้นถูกกล่าวถึงว่าเป็นพวก *มิจฉาทีฐิ* ซึ่งหมายความว่าต่อไปได้ด้วยว่าคือพวกนอกศาสนา³⁶ ถ้าใช้การถือศาสนาเป็นเกณฑ์ก็กล่าวได้ว่าพวกชาวและตพุ่นนั้นก็เป็นมิจฉาทีฐิ ขณะที่จีนและญวนนั้นอาจนับไม่ได้เต็มที่ว่าเป็นมิจฉาทีฐิ แต่หมดทั้งจีน ญวน ชาว และตพุ่นนั้นเป็นที่คุ้นเคยของชาวเขมรมานาน และถูกนับว่าอยู่ในฐานะผู้เข้ามาพึ่งโพธิสมภารเข้ามาขอเป็นข้าพระบรมมภ์ ใน *คำประกาศของวัดถา* จีน ญวน ชาว และตพุ่นจึงไม่ถูกนับว่าเป็นมิจฉาทีฐิ ต่างจากฝรั่งเศสที่นอกจากจะอยู่นอกศาสนาแล้ว ยังทำลายศาสนาพระพุทธและแปรแผ่นดินเมืองเขมรให้เป็นแผ่นดินพวกมิจฉาทีฐิ

นักองค์วัดถาคิดถึงแผ่นดินแต่โบราณมา คงอยู่เป็นแผ่นดินเมืองเขมรในบรรพบุรุษศาสนาบัดนี้ไม่ได้อยู่ เป็นแผ่นดินเมืองเขมร แปรเป็นแผ่นดินพวกมิจฉาทีฐิเหมือนบรรดาราชกรู้เห็นแล้ว ดูไปบรรดา ขุนนางกับบรรดาราชกรต่างคนก็มีใจชื้อตรงต่อพุทธศาสนาต่างคนก็หลงด้วยพวกมิจฉาทีฐิโลก อยากได้อำนาประโยชน์บังเกิดลาภ ไม่มีนึกปราศกับขุนนางราชกรเวทนาถึงศาสนาพระพุทธเจ้าช่วยทำนุบำรุงให้คงแผ่นดินในบรรพบุรุษศาสนาขึ้นอย่าให้สาสูญต่อไปข้างหน้า...นักองค์วัดถาคิดเอาแต่คุณบุญพระศรีรัตนไตรเป็นที่พึ่ง แต่ไม่ได้ไปรวบรวมกับพี่กับน้อง ได้คิดกำจัดมิจฉาทีฐิออกจากนคร อย่างนี้กว่าแผ่นดินเมืองเขมรในบรรพบุรุษศาสนาจะสูญนั้นเลย (สจช กต 97.2/6 การเน้นเป็นของผู้เขียนบทความ)

³⁶ นอกจากคำว่า *มิจฉาทีฐิ* อีกคำหนึ่งที่ใช้เรียกศัตรูพระศาสนา คือ *ทมิฬ* ความเข้าใจเช่นนี้มาจาก คัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก คำว่า *ทมิฬ* ในความหมายนี้ถูกนำมาใช้ในหลายวาระโอกาส ในกัมพูชา, เรื่องเกี่ยวแก่ทมิฬและคำว่าทมิฬ, ซึ่งหมายถึง ความถึงศัตรูพระศาสนา, พบได้งานเขียนหลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมพุทธทำนาย ควรกล่าวด้วยว่าในทศวรรษที่ 1880 นั้น คำว่า *ทมิฬ* ใช้เป็นคำเรียกชาวตะวันตก (Taupin, 1887 : 10, note 1) โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวฝรั่งเศส

วัดถ้ำนั้นอาศัยความสับสนวุ่นวายในบ้านเมืองและความทุกข์ยากลำบากกายใจของราษฎรในการเกลี้ยกล่อมราษฎรให้ลุกขึ้นต่อต้านฝรั่งเศส (Hansen, 2007 : 70) ความทุกข์ยากลำบากกายใจของราษฎรนั้นอาจอธิบายได้ด้วยความเสื่อมทรามลงของพุทธศาสนาใน “แผ่นดินเมืองเขมรในบวรพุทธศาสนา” อันเป็นผลมาจากการปกครองของพวกมิจฉาธิฐิ และแม้ว่ายุคเข็ญนั้นอาจอธิบายด้วยการที่กษัตริย์ไม่อยู่ในศีลในธรรมด้วยก็ได้ แต่ *คำประกาศของวัดถ้ำ* นั้นไม่มีความที่กล่าวถึงสมเด็จพระนโรดม เป็นได้ว่าการไม่กล่าวโทษกษัตริย์เพราะการต่อต้านฝรั่งเศสของวัดถ้ำเป็นความร่วมมือกันกับสมเด็จพระนโรดมในอันที่จะรักษาอำนาจของกษัตริย์เอาไว้ อย่างไรก็ดี เห็นได้จากคำประกาศว่าวัดถ้ำจะเกลี้ยราชย์แทนที่สมเด็จพระนโรดมหากทำการสำเร็จโดยสัญญากับผู้ที่จะเข้าในการ “กำจัดมิจฉาธิฐิออกจากนคร” ว่า “ถ้ากุศลแผ่นดินมีจะได้ชูปัญญาให้มียศศักดิ์สมบัติตามปัญญาศิวาการกล้าหาญเหนือยลำบากช่วยนั้น”³⁷

การยกความขึ้นว่า “แผ่นดินเมืองเขมรในบวรพุทธศาสนาบัดนี้ไม่ได้อยู่เปนแผ่นดินเมืองเขมร แปรเปนแผ่นดินพวกมิจฉาธิฐิ” เพื่อใช้เป็นเหตุต่อสู้ขับไล่ราชการอาณานิคมฝรั่งเศสของวัดถ้ำนั้น จัดอยู่ในสาแหรกทางความคิดเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ปรารภแก่พระองค์มัจฉะสัจฉะ บิดาของวัดถ้ำ ใน ค.ศ. 1840, คงจะในคราวที่ส่งพระองค์มัจฉะสัจฉะออกไปพระตะบอง ว่า “ฉันไม่ประสงค์จะได้อะไรจากเขมร นอกจากเกียรติยศชื่อเสียงที่จะมีสืบไปในภายภาคหน้า ว่าได้กอบกู้ชาติเขมรไว้ ไม่ให้พระบวรพุทธศาสนาในเขมรต้องเป็นอันเสื่อมสลายไป” (นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472 : 148. การเน้นเป็นของผู้เขียนบทความ)

³⁷ วัดถ้ำนั้นวางตนเป็นกษัตริย์ ตั้งแต่งข้าไทและผู้ที่มีส่วนร่วมกับตนในคราวกบฏ ค.ศ. 1885 – 1886 ให้เป็นขุนนางกนิยศตำแหน่งบรรดาศักดิ์ลดหลั่นกันไป วัดถ้ำทำเช่นนี้มาอย่างช้าที่สุดตั้งแต่ ค.ศ. 1861 แล้วดังในหนังสือที่มีไปถึงผู้ว่าราชการเมืองพระตะบองก็ออกนามตนเองว่า “พระบันฑุลวิเสดสมเด็จพระองค์วัดถ้ำบรมพิตผุเพนเจ้า” (หสข จ ร. 4 1223/69) และเมื่อคราวที่วัดถ้ำหลบออกจากกรุงเทพฯ ไปเมืองพนมสารคาม ใน ค.ศ. 1865 ก็ไปตั้งสมณศักดิ์พระและบรรดาศักดิ์ขุนนางที่นั่น (หสข จ ร. 4 1227/138 หสข จ ร. 4 1228/217)

ขณะที่การปกป้องพระพุทธศาสนานั้นเป็นเหตุหนึ่งที่สยามยกขึ้น เพื่อใช้อธิบายการเข้าไปทำสงครามกับเวียดนามในสงครามสยาม – เวียดนาม (ค.ศ. 1833 – 1847) ฝ่ายเวียดนามก็พยายามแก้ต่างในข้อที่ถูกกล่าวหาว่าทำลายพระศาสนา ดังในหนังสือที่ “ต้นผู้เวียนยาง” ขุนนางเวียดนามมีมาถึงขุนนางและราษฎรเขมรแขวงเมืองบาพนมใน ค.ศ. 1845 ที่ว่า

กองทัพองค์หนึ่งกองทัพองค์หนึ่งมาถึงที่วโนมีวัดวิหารกับบ้านเรือนราษฎร แลต้นผลไม้ก็ไม่ได้กรทำอันตราย.....ขอหนึ่งผู้ใหญ่ยกมาถึงกับสั่งสวดโศกแทนพระวิหารวัดวางตงมาจอตเรือเข้าได้บังคับพวกกองทัพให้พิทักษ์รักษาแลจุดทูปจุดเทียนบูชา อนึ่งพระสังฆโศกบดเพนพระแล้วอย่าให้คิดกลัวเลย ถ้าพระสังฆโศกกลัวอยู่หาทุกตองไม่ ไหบอกพระสังโศกกลับมาอยู่วัดวาอารามตามเดิม ไหจุดทูป จุดเทียนถวายพระอย่าให้มิบาปากำ (สจข ร. 3 จ.ศ. 1207/31)

วัดถานั้น “รับการศึกษา” อย่างสยาม, อาจจะต้องตั้งในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 แบบของการศึกษาคงเป็นอย่างธรรมเนียมเดิมคือเรียนอักษรสมัยและศิลปวิทยาแขนงต่างๆ ตามอย่างเจ้านายกรุงสยาม แต่ไม่ทราบได้ว่าจะเรียนในสำนักใด³⁸ ศิลปวิทยาแขนงหนึ่งที่มีหลักฐานว่าวัดถารอบรู้คือ “วิชาอาคม คือวิชาที่ทำให้อยู่คงกะพันด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่างๆ” ซึ่งเป็นศิลปวิทยาอย่างจารีต, จนเคยได้เป็นอาจารย์สอนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้นผนวชเป็นสามเณรเมื่อ ค.ศ. 1875 (ดำรงราชานุภาพ, 2489: 218, 220) แต่ไม่ทราบได้ว่าวัดถาจะได้รับความรู้วิชาอาคมมาจากไหนและตั้งแต่เมื่อใด

³⁸ ดูระเบียบการศึกษาของพระเจ้าลูกเธอกรุงสยามได้ใน ดำรงราชานุภาพ, 2489 : 10 – 12, 165 – 168. ในราชสำนักกรุงเทพฯ นั้น จนทศวรรษที่ 1860 เจ้านายที่ประสงค์จะเรียนอักษรสมัยและศิลปศาสตร์ต่างๆ ก็ยังต้องเสด็จไปเล่าเรียนตามสำนักอาจารย์ซึ่งสอนวิชาต่างกันไป (ดำรงราชานุภาพ, 2545 : 49 – 50 ; วชิรญาณโรรส, 2514 : 5 – 7 ; พูนพิศมัย, 2515 : 2, 5, 7) จนเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาไทยขึ้น ใน ค.ศ. 1871 ซึ่งสอนวิชาอย่างใหม่ โดยมุ่งให้นักเรียนมีความรู้สำหรับออกไปทำราชการอย่างใหม่ ธรรมเนียมการเรียนตามสำนักเรียนต่างๆ จึงค่อยเลือนไป

มาจนถึงต้นคริสต์วรรษที่ 20 ชนชั้นนำ เจ้านาย ขุนนาง และพระจำนวนมาก ในกัมพูชาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนทางความคิดซึ่งมีอยู่หลากหลายในสยาม ในชุมชนนั้น ความรู้ ความคิดไหลเวียนไปมาผ่านทางเครือข่ายของการปกครองและการศาสนา ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและโลกทัศน์ในสยามนั้นส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทำนองเดียวกันขึ้น ในกัมพูชา (Hansen, 2007:70) วัตถุนั้นอยู่ในสยามในระยะแรกเริ่มของความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและโลกทัศน์นั้น (อรรถจักร, 2538) แต่เท่าที่เห็นจาก *คำประกาศของวัดถา* โลกทัศน์วัดถายังอยู่ในสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงนั้น แม้จะเป็นได้ว่าเพื่อให้เข้าถึง “ผู้ฟัง” ซึ่งยังอยู่ในโลกอย่างเดิม แต่ความมุ่งหมายในท้ายที่สุดนั้นชัดเจนว่าเดินตามอย่างจารีต จึงเมื่อ “กำจัดมิฉฉาหรือออกจากนคร” ได้แล้วก็จะ “เปลี่ยนแผ่นดินให้คงในบวรพุทธศาสนาอย่าให้เสื่อมสูญต่อไป” (การเน้นเป็นของผู้เขียนบทความ) นั่นคือหมุนเวลากลับคืนสู่ “แผ่นดินเมืองเขมรในบวรพุทธศาสนา” ซึ่งเป็นอยู่ก่อนที่ราชการฝรั่งเศสจะเข้ามาในกัมพูชา

ประเทศกัมพูชาอันมีอายุ “หลายพันปี”

ในขณะที่ “ผู้ฟัง” *คำประกาศของวัดถา* คือราษฎรผู้ไม่รู้หนังสือ หรือพออ่านออกเขียนได้ โดยมี “แขวงกำนัน” เป็นผู้อ่านออกเสียงคำประกาศนั้นจากสำเนาที่ถูกคัดลอกด้วยมือ และส่งไปยังหมู่บ้านและเมืองต่างๆ “ผู้อ่าน” ของยุคนครคือพลเมืองชาวฝรั่งเศสผู้รู้หนังสือในเมืองแม่ ทั้งที่อยู่ในและนอกวงราชการ, ผู้อ่านหนังสือพิมพ์เป็นกิจวัตร

ผู้ที่มีส่วนสำคัญเบื้องหลังภารกิจของยุคนคร รวมถึงการเตรียมให้มีการตีพิมพ์ *สองอารยธรรม* คือ ฌอง เฮส (Jean Hess) นักหนังสือพิมพ์ชาวฝรั่งเศสผู้มีความเห็นเชิงวิพากษ์ต่อระบอบราชการอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชา (Lamant, 1989) ยุคนครเอียงชื่อของเฮสไว้ครั้งเดียวในย่อหน้าแรกของบทความว่าเป็นผู้ให้ความกระจ่างแก่ยุคนครว่าชาวฝรั่งเศสนั้นมีสองแบบ (Yukanthor, 1900 : 1) เป็นได้ว่าความคิดเกี่ยวแก่ “ประเทศ” กัมพูชาใน *สองอารยธรรม* จะได้มาจากเฮส แต่ก็เป็นที่ด้วยเช่นกันว่า ยุคนครจะได้ความคิดนั้นมาจากที่อื่นและนำมาทำความเข้าใจและเขียนขึ้นเอง ความเป็นไปได้เช่นว่านี้มีเหตุผลรองรับอย่างน้อย 2 ข้อ

ข้อแรก ยุคนธรน่าจะเริ่มเรียนภาษาฝรั่งเศสตั้งแต่อ่อนอายุครบขวบ และอย่างน้อยที่สุดในช่วง 20 ปีก่อนไปฝรั่งเศสนั้น ยุคนธกรก็จะได้ใช้ภาษาฝรั่งเศสอยู่เป็นประจำจึงมีทักษะในการพูดภาษาฝรั่งเศสในระดับที่ประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศสและรัฐมนตรีกระทรวงอาณานิคมออกปากชมยุคนธรว่า “พูดภาษาฝรั่งเศสได้ดีมาก” (*The Straits Times*, 1900 (4 December) : 2) การใช้ภาษาของยุคนธกรนั้น ไม่ว่าจะโดยการสนทนาหรือการอ่านเป็นช่องทางในการได้มาซึ่งความรู้ความคิดที่ไหลเวียนไปมาในระหว่างเมืองแม่และดินแดนอาณานิคม ทั้งในกัมพูชาและโคชินจีน ผ่านทางเครือข่ายของการสื่อสารคมนาคม การปกครองและงานเขียนทั้งที่เป็นและไม่เป็นงานวิชาการ

ข้อที่สอง ใน 3 ย่อหน้าแรกของ *สองอารยธรรม* ใน *พิภาโฮ* ซึ่งเขียนโดยบรรณาธิการนั้นกล่าวว่า

มกุฎราชกุมารแห่งกัมพูชา พระองค์จะสยบยุคนธร ผู้เป็นหนึ่งในปราชญ์ที่มีชื่อเสียงที่สุดของราชอาณาจักรของท่าน เป็นนักเขียนที่มีเสน่ห์ รวมถึงการเขียนในภาษาของเราด้วย

พิภาโฮ ขอให้ท่านเขียนบทความเพื่อผู้อ่านของเรา บทความซึ่งท่านกล่าวว่าเป็นสิ่งที่ท่านคิดเรื่องประเทศของท่าน และจะเผยความคิดของท่านเกี่ยวกับการกระทำของชาวยุโรปในเอเชีย

นี่คือบทความที่น่าทึ่งอย่างมาก : (Yukanthor, 1900 : 1)

ไม่ว่ายุคนธรจะได้ความคิดที่ปรากฏในบทความผ่านมาทางเฮสหรือไม่ก็ตาม “ประเทศ” กัมพูชาของยุคนธกรก็มีส่วนต่างจาก “ประเทศ” กัมพูชาของวัดธา ทั้งนี้เป็นผลมาจากความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาซึ่งเกิดขึ้นทั้งในอาณานิคมและเมืองแม่เวลานั้น

บทความหนังสือพิมพ์เรื่อง *สองอารยธรรม* (*Deux civilisations*) ของยุคนธกรจึงใช้เป็นเพียง “การวิพากษ์สังคมแบบใหม่” ซึ่งเสนอข้อถกเถียงที่ว่านโยบายใหม่ที่ฝรั่งเศสนำเข้ามาใช้ในกัมพูชานั้นขัดแย้งกับคุณค่าทางศีลธรรมแบบพุทธ (Hansen, 2007 : 68) เท่านั้น หากแต่ยังเป็นการให้ความหมายแก่ “ประเทศ” กัมพูชาโดยยุคนธรด้วย

ยุคนธรตั้งใจที่จะเปรียบ “อารยธรรม” ของ “ประเทศ” อันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของตนซึ่งถูกปกครองกับของประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นผู้ปกครอง ยุคนธรเริ่มต้นบทความด้วยการแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างชาวฝรั่งเศสในกัมพูชากับชาวฝรั่งเศสในเมืองแม่อย่างฝรั่งเศส สำหรับยุคนธรแล้ว ชาวฝรั่งเศสในกัมพูชานั้นเป็น “ผู้คนของระบอบการปกครองที่กดขี่ (กัมพูชา)...ไม่ใช่ชนชาติเดียวกับที่อยู่ในฝรั่งเศส” ในขณะที่ชาวฝรั่งเศสในเมืองแม่เป็นผู้คนที่ “จิตใจดีงาม” “สุภาพเป็นเลิศ” และ “มีความตั้งใจที่ดี”

ยุคนธรยกข้อความที่ว่า “ชาวพื้นเมืองทั้งหลายคือชนชาติที่ต่ำต้อย ป่าเถื่อน หรือเป็นเด็ก ๆ” ซึ่งเขาเห็นว่าเป็นทัศนคติที่ชาวยุโรปมีต่อชาวเขมรขึ้นมาตั้ง ก่อนที่จะโต้กลับด้วยข้อเสนอแย้งหลักที่ว่า

ข้าพเจ้ากล่าวว่า (ความเชื่อ) นั้นผิด นักประวัติศาสตร์ทราบถึงข้อเท็จจริงที่ว่าเราเป็นสาขาของวงศ์ตระกูลอารยันที่ยิ่งใหญ่สาขาแรกที่มีอารยะ ชนเชื้อชาติเราอาศัยอยู่ในนครที่ปกครองด้วยราชวงศ์ของข้าพเจ้า ตระกูลของข้าพเจ้า ในขณะที่บรรพบุรุษผู้ป่าเถื่อนของท่านเร่ร่อนเสาะแสวงหาดินแดนที่อาศัย

พวกเราคืออารยัน ท่านและเรา แต่ด้วยว่าท่านเป็นอารยะช้ามาก ท่านจึงสูญเสียชนบอันศักดิ์สิทธิ์ไป ภาษาสันสกฤต ซึ่งท่านอ้างตนเองว่าเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญ เป็นภาษาที่บันทึกสิ่งซึ่งข้าพเจ้าเรียนรู้จากวัด ประวัติศาสตร์ของราชกรของข้าพเจ้าและราชวงศ์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้รับ การบอกเล่าว่า ในประเทศของท่านนั้น ประชาชนคิดว่าตนเป็นชนชั้นผู้ดีเพราะครอบครัวของเขามีประวัติความเป็นมาร้อยสองร้อยปี ของข้าพเจ้านั้นตกอยู่ในเรือนหลายพันปีจิตวิญญาณสังคมของท่านนั้นมีอายุเพียงวันวาน ของเรา ถ้าจะกล่าวไป (มีอายุ) จากจุดเริ่มต้น เราคือความสับสนทอ ท่านคืออุบัติเหตุ. (Yukanthor, 1900 : 1)

ด้วยการกล่าวเช่นนี้ ยุคนธรการวางชนชาติทั้งสองให้เสมอกันด้วยความเป็นอารยัน หากแต่ชาวเขมรบรรลุนิยามความเป็นอารยะก่อนชาวฝรั่งเศส และการที่ชนชาติเขมรมีความต่างอย่างมากจากชนชาติฝรั่งเศสก็เป็นเพราะลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศในเขตร้อน อันเปรียบประดุจ “มารดาผู้ปราณี” ซึ่งเอื้ออำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้บังเกิด

สาเหตุของความรู้ความเข้าใจดังปรากฏใน *สองอารยธรรม* ของยุคนั้น ต้องการการศึกษาโดยละเอียดเป็นการเฉพาะต่างหากออกไป แต่ในขั้นต้นนี้ มีเอกสารร่วมสมัยกับยุคน้อย 2 ชิ้นที่เห็นได้ถึงความสับสนเนื่องกับความคิดที่ว่าชนชาติเขมรเป็นอารยัน

ใน ค.ศ. 1860 ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่ยุคนั้นเกิด อองรี มูโตร์ นักธรรมชาติวิทยาและนักสำรวจชาวฝรั่งเศส – อังกฤษ เดินทางเข้ามาในพระนครซึ่งเวลานั้นอยู่ในอำนาจของสยาม มูโตร์ตายที่หลวงพระบางใน ปีรุ่งขึ้น แต่บันทึกการเดินทางเขาก็ปรากฏสู่สาธารณชนด้วยการสนับสนุนของมิตรสหาย ในตอนหนึ่งนั้น มูโตร์กล่าวถึงชนพื้นเมืองในกัมพูชาไว้ว่า “ชนพื้นเมืองเหล่านี้มาจากทางตะวันตก มาทางเรือลัดเลาะชายฝั่งและขึ้นมาตามลำน้ำหรือมาทางบก ดูเหมือนว่าพวกเขาอยู่ที่นั่นตั้งแต่ก่อนยุคสมัยของเรา (คริสต์กาล)” (Mouhot, 1868 : 213) และปีแอร์ โลติ นักเขียนนวนิยายชาวฝรั่งเศสซึ่งมาเยือนพระนครในปลาย ค.ศ. 1901 เขียนไว้ว่า

บางทีในสมัยของอเล็กซานเดอร์แห่งมาซิโดเนีย ผู้คนที่อพยพมาจากอินเดียเดินทางมาและตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำใหญ่ ปราบชาวพื้นเมืองที่ขี้ขลาด (ซึ่งมีนัยน์ตาเล็กและบุชชานาค).

ผู้พิชิตนำเอา เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ และตำนานอันงดงามของรามายณะเข้ามา และความเจริญรุ่งเรืองก็ขยายตัวไปบนผืนดินอันอุดมสมบูรณ์ พวกเขาสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นมาขึ้นในทุกหนแห่ง, จำหลักไว้ซึ่งหนานับพัน (Loti, 1912 : 70 – 71)

ไม่อาจทราบได้เลยว่ายุคนั้นเชื่อคำอธิบายเหล่านี้เพียงไร แต่ยุคนั้นก็ฉวยใช้ความคิดเรื่องสองชนชาติและสองอารยธรรม ซึ่งมีที่มาร่วมกันเป็นบาทฐานในการวิพากษ์วิจารณ์ชาวฝรั่งเศสในกัมพูชา และเป็นที่ยึดมั่นในการปกป้องประเทศและอารยธรรมกัมพูชาอันมีอายุ “หลายพันปี” และราษฎรของตนจากการถูกทำลาย นอกจากใช้ความคิดของชาวฝรั่งเศสโจมตีชาวฝรั่งเศสแล้ว ยุคนั้นยังใช้วิธีการสมัยใหม่ การเขียนบทความหนังสือพิมพ์ เป็นสื่อในการแสดงความเห็นต่อต้านฝรั่งเศสด้วย

ยุคนธรนั้นวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลฝรั่งเศสอย่างรุนแรงด้วยว่าบ่อนทำลายหลักพุทธศาสนาซึ่งเป็นฐานของระเบียบสังคมกัมพูชาที่ประสานสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Hansen, 2007 : 70) แต่ไม่ได้กล่าวถึงฝรั่งเศสว่าเป็นมิชฉาธิฐ้อยที่วัดถาเรียก และแม้จะกล่าวถึงศาสนาแต่ก็ไม่ได้กล่าวว่ากัมพูชาเป็น “แผ่นดินในบวรพุทธศาสนา”³⁹

กล่าวโดยสรุป ยุคนธรเห็นว่า ชนชาติเขมรและฝรั่งเศสสืบเชื้อสายมาจากอารยณ์เช่นกัน แต่ชนชาติเขมรมีความเก่าแก่กว่าและมีอารยธรรมของตนเองอยู่ ตั้งแต่ก่อนการมาถึงของฝรั่งเศส ราชการอาณานิคมต่างหากที่ไม่ยอมรับและไม่เคารพอารยธรรมเขมร และใช้มาตรฐานวิธีคิดและความก้าวหน้าของตนมาตัดสินว่า กัมพูชาเป็นชนชาติที่ด้อยกว่าและป่าเถื่อน ความพยายามทำให้กัมพูชากลายเป็นสังคมที่มีอารยะจึงไม่ใช่อะไรอื่นนอกเสียจากการมุ่งแสวงหาประโยชน์ของราชการฝรั่งเศส ยุคนธรนั้นต่างจากวัดถาตรงที่ ยุคนธรนั้นไม่ได้ต่อต้านการปกครองของราชการอาณานิคม แต่คัดค้านการกระทำที่ไม่เคารพขนบธรรมเนียมของกัมพูชาของราชการอาณานิคม

ยุคนธรจบ *สองอารยธรรม* ด้วยคำเตือนอันหนักแน่นว่า

จักรวรรดิทั้งหลายพินาศลงเพราะพลเมืองของจักรวรรดิละเลยอย่างเป็นระบบเสียซึ่งคุณลักษณะและจิตวิญญาณของผู้คนในบังคับและผู้คนในอารักขา เพราะพวกเขาต้องการหาสและคนในบังคับมากกว่าพันธมิตร เพราะพวกเขาขุดรียิ่งกว่าจะผูกสัมพันธ์ ระบบที่เป็นอยู่ดีที่สุดเช่นนั้น ฝรั่งเศส มีปราชญ์ใหญ่มากมาย ทำไมปราชญ์เหล่านั้นไม่ยกบทเรียนประวัติศาสตร์มาเตือนนักการเมืองของตน? (Yukanthor, 1900 : 1)

³⁹ ควรกล่าวด้วยว่าสำหรับโลตีแล้ว “พุทธ ผู้มาก่อนเยซูผู้น้อง มาจุดแสงสว่างในอินเดีย แม่และสงแสงนั้นไปยังตะวันออก - โกล เทศนาศีลธรรมว่าด้วยความเมตตาและความรักแบบเดียวกับที่สาวกพระคริสต์ในยุโรปได้รับ” (Loti, 1912 : 70 – 71)

พิเคราะห์จากธรรมเนียมกัมพูชาแล้ว คำตักเตือนหรือคำชี้แนะรวมถึงคำสอนนั้น เป็นสิ่งซึ่งผู้ใหญ่ให้แก่ผู้น้อย กล่าวให้ถึงที่สุด คำเตือนของยุคนครที่มีให้แก่ปวงปราชญ์ชาวฝรั่งเศสนั้นมาจากผู้สืบทอดเชื้อสายของพี่ชายจากวงศ์ตระกูลอันเก่าแก่นับพันปี ซึ่งปกครองประเทศกัมพูชาอันมีอายุ “หลายพันปี”

ยุคนครนั้นทำก่อนในสิ่งซึ่ง สุวารดี สุรจານิงรัต (Suwardi Surjaningrat), นักชาตินิยมชาวอินโดนีเซียยุคเริ่มแรกทำใน ค.ศ. 1913 เมื่อสุวารดีเขียนบทความชื่อ *ถ้าฉันเป็นชาวดัตช์ (Als ik eens Nederlander was)* เป็นภาษาดัตช์ ลงตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *De Expres* ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า ถ้าเขาเป็นชาวดัตช์เขาคงไม่เชื่อให้ผู้คนในประเทศที่กำลังถูกยึดครองอย่างอินโดนีสตะวันออกของดัชต์มาร่วมเฉลิมฉลองเอกราชของดัชต์ซึ่งหลุดพ้นจากการยึดครองของฝรั่งเศส อันเป็นการพลิกประวัติศาสตร์ดัตช์ให้เป็นปฏิปักษ์กับชาวดัตช์เอง (Siegel, 1997 : 26 – 37 ; Anderson, 2006 : 116 – 118) ที่ต่างกันคือ ขณะที่สุวารดีจินตนาการหรือสมมติว่าตนเป็นชาวดัตช์ แม้เพียงสักชั่วครู่ ยุคนครนั้นขีดเส้นแบ่งชัดในระหว่างชาวฝรั่งเศสและชาวเขมร แต่ความต่างที่ดูจะสำคัญกว่านั้นคือ เมื่อสุวารดี หรือชาวอาณานิคมอินโดนีสตะวันออกของดัชต์คนใดก็ตาม พูดภาษาของเจ้าอาณานิคม คำพูดหรือข้อเขียนนั้นไม่ถูกได้ยินเพราะชาวดัตช์เข้าใจไม่ได้ว่าชาวพื้นเมืองจะสามารถเข้าใจภาษาดัตช์ได้ ไม่จนกระทั่งงานเขียนของสุวารดีถูกแปลเป็นภาษามลายู ชาวดัตช์จึงสามารถได้ยินเสียงของสุวารดี (Siegel, 1997 : 28 – 29) ขณะที่ชาวฝรั่งเศสได้ยินเสียงของยุคนครตั้งแต่นั้น

อาจเป็นไปได้ที่ *บันทึกความจำจัดทำโดยพระองค์มจะสร้ขาทายาทยุคนครถึงนายกรัฐมนตรีและถึงสมาชิกรัฐบาลสาธารณรัฐฝรั่งเศส* จะทำให้ข้าราชการฝรั่งเศสทั้งในเมืองแม่และในอาณานิคม รวมไปถึงชนชั้นผู้นำชาวอาณานิคมที่ภักดีต่อฝรั่งเศส, ไม่พอใจ

มากกว่า *สองอารยธรรม*⁴⁰ แต่ *สองอารยธรรม* ก็ก่อให้เกิดความรู้สึกหลากหลายทั้งใจขัดเคืองใจ ตระหนกตกตื่นใจขึ้นในหมู่สาธารณชนอย่างที่เคยสารซึ่งหม่นเวียนอยู่ในวงบุคคลที่จำกัดไม่สามารถกระทำได้ แต่เสียงของยุคนั้นไม่เคยดังในหมู่ราษฎรเขมร *สองอารยธรรม* ของยุคนั้นไม่เคยถูกแปลเป็นภาษาเขมรอย่างที่ *ถ้าฉันเป็นชาวดีดซ์* ของสุวรรดีถูกแปลเป็นภาษามลายู แม้ว่าเสียงของยุคนั้นจะไม่เคยปรากฏในประวัติศาสตร์กัมพูชา เรื่องของยุคนั้นก็กลายเป็นตำนานเล่าขานแต่ก็เลือนหายไปในเวลาอันรวดเร็ว แต่ “ประเทศกัมพูชาอันมีอายุ “หลายพันปี” นั้นยังคงอยู่

จุดเริ่มต้น (?)

หากรับความที่ เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) เสนอไว้ว่า “ความรู้สองภาษา (Bilingualism) หมายความว่า การเข้าถึง, ผ่านทางภาษาแห่งรัฐยุโรป, วัฒนธรรมตะวันตกในความหมายที่กว้างขวางที่สุด และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเข้าถึงแบบต่างๆ ของชาตินิยม ความเป็นชาติ กับรัฐชาติที่เกิดขึ้นที่อื่นๆ ในช่วงศตวรรษที่ 19” (Anderson, 2006 : 116) และการขยายความที่ว่า ความรู้สองภาษานั้น “อนุญาตให้เหล่าปัญญาชนพูดผู้พูดภาษาถิ่นที่เป็นผู้ติดตามสนับสนุนของตนว่า “เรา” ก็เป็นอย่าง “เขา” ได้” (Anderson, 2006 : 116, footnote 4) ยุคนั้นก็เป็นผู้ที่มีความรู้สองภาษา และก็พูดต่อไปได้ว่ายุคนั้นซึ่งเกิดและใช้ชีวิตอยู่ในช่วงเวลาของความเปลี่ยนแปลงจากรัฐก่อนสมัยใหม่เป็นรัฐสมัยใหม่ จากสมัยก่อนอาณานิคมและสมัยอาณานิคม และค้างอยู่ในระหว่างรอยต่อ

⁴⁰ใน *บันทึกความจำ* นั้นยุคนั้นกล่าวถึงเหตุการณ์ใน ค.ศ. 1884 และ 1897 ว่าเป็นที่มาของปัญหาที่เกิดขึ้นแก่กรุงกัมพูชา ยุคนั้นกล่าวว่าเดิมนั้นอำนาจเป็นของกษัตริย์เมื่อถูกแย่งไปไว้ในมือของข้าหลวงสูงสุดและเสนาบดีสภาทำให้เกิดการฉ้อฉล ข้าหลวงสูงสุดเลือกใช้และสนับสนุนข้าราชการเขมรตามอำเภอใจ ไม่คำนึงถึงจารีต และธรรมเนียมกัมพูชา ข้าราชการเขมรที่ตกเป็นเป้าการโจมตีของยุคนั้นคือ อุม สมุนทนาย และ จวน ซึ่งเวลานั้นเป็นเลขานุการเสนาบดีสภา ยุคนั้นกล่าวหาว่าอุมและจวนเป็นคนสำคัญที่ร่วมมือกับราชการอาณานิคมกระทำการฉ้อฉลและกดขี่ข้าราชการที่ซื่อตรง ผู้ที่ถูกยุคนั้นโจมตีมี พระศรีสุวัธน์อุปราชกรุงกัมพูชารวมอยู่ด้วย

ของยุคสมัยนั้นก็เป็นนักชาตินิยมเขมรยุคเริ่มแรก (Early Khmer Nationalist), ทำนองเดียวกับ สุวาร์ดี สุรจានิงรัต

ความเห็นของ พล โปต (Pol Pot) ในทศวรรษที่ 1950 และนักชาตินิยมเขมร มากต่อมาก, ที่ว่าคนเขมรในปัจจุบันนั้นเป็นลูกหลานของ “เขมรเดิม” ซึ่งหมายถึงคนพวกที่ “มีผิวคล้ำ มีจิตใจบริสุทธิ์ เขาเป็นลูกของแผ่นดิน และเลือดของผู้สร้างพระนครไหลเวียนอยู่ในเส้นเลือดของเขา” (Edwards, 2007 : 1 – 2) ก็นับเข้าในสาแหรกความคิดเดียวกับ “เขมร คืออารยัน” และ “ประเทศกัมพูชามีอายุ “หลายพันปี” ของยุคนครซึ่งอาจนับว่าเป็น ความคิดชาตินิยมยุคแรกเริ่ม (Early Nationalist Thought) ก่อนหน้าการเกิดขึ้นของ “สำนักงานราชการอาณานิคม, ห้องเรียน สถาบันค้นคว้าวิจัย และพิพิธภัณฑ์” และไม่ใช่ ผลผลิตของ “การประดิษฐ์วัฒนธรรมแห่งชาติอย่างวิจิตรบรรจงของปัญญาชนฝรั่งเศสและเขมร” (Edwards, 2007 : 7- 8) นครวัดอันถูกประดิษฐ์ขึ้นและกลายเป็นรูปปฏิมาของชาติกัมพูชา จึงไม่มีที่อยู่ใน *สองอารยธรรม*

ความคิดของวัดตาซึ่งถูกจัดว่าเป็นพวก “จารีตนิยม (Traditionalist)” (Osborne, 1997 : 227 – 228) ก็เห็นได้ใน “นักชาตินิยม” ในชั้นหลังลงมา ลน นล (Lon Nol) นั้นเรียก พวกคอมมิวนิสต์ว่า *ทมิฬ* (Chandler, 1991 : 204) ซึ่งอยู่ในสาแหรกความคิดเดียวกันกับ *มิชฉาทิฐิ* ของวัดตา แม้ว่า “แผ่นดินเมืองเขมรในบรรพพุทศาสนา” ของวัดตาจะจมอยู่ใต้ฉาษา ของพระนครอันยิ่งใหญ่

กระนั้น วัดตาและยุคนครก็ไม่ถูกนับเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างชาติ วัดตาและ ยุคนครถูกทำให้มองไม่เห็น ความคิดอ่านของพวกเขาถูกผลักออกไปชุกไว้ที่ใต้ นครวัดอันเป็น รูปปฏิมาของชาติกัมพูชา และก็ยังอยู่ที่ตรงนั้นตราប់เท่าทุกวันนี้

บรรณานุกรม

เอกสารจดหมายเหตุที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- สจช กต 97.2/6 เรื่องมีไปมากับกงสุลฝรั่งเศสสว่าด้วยเขมรคิดขบถต่อฝรั่งเศส
- สจช กต 97.2/14 นก้องวัดถาถึงแก่กรรมที่เมืองกระพงชม
- สจช กต 97.2/29 พวกเขมรและลาวจะคิดการจลาจลในเขตเขมร
- สจช กต (ล) 9/38 นก้องควัฐาหลบหนีออกไปก่อการกบฏที่เขมรและรายงานการสู้รบที่เกิดขึ้น
- สจช ร. 5 บ 1.2/23 พระราชหัตถเลขาเรื่องให้ขังจีนฮุยที่ไปเข้ากับนก้องควัธดา
ยังไม่ต้องลงโทษ และเรื่องการเก็บภาษีหัวเมืองเขมร (ร.ศ. 105)
- สจช ร. 5 ม 2.21 ง/1 เรื่องนก้องควัธจกรเจ้าเขมรเข้ามากรุงเทพฯ และเรื่องเงินเดือนเจ้าเขมร 3 คน
- สจช ร.5 รล-พศ/25,103 คำให้การนายเขียวนายชม
- สจช สบ.2.53/138 พระองค์เจ้าหญิงมาลิกา ยุคันธร
- สทช ร. 3 จ.ศ. 1207/31 ใบบอกภาษาเขมร, หนังสืออั้งตันผญวร
- สทช ร. 4 จ.ศ. 1220/107 เรื่องพระราชทานนามเจ้านาย 34 พระองค์ กับพระราชอาคณະ
และนก้องควัธถา ฯลฯ
- ทสช จ ร. 4 1223/69 สำเนาแปลใบบอกเมืองอุดงมีไชย
- ทสช จ ร. 4 1227/138 คำให้การรองควัธถา
- ทสช จ ร. 4 1228/217 คำให้การพระยาภักดีอิศราเรื่องร่วมกับควัธถา

หนังสือพิมพ์และนิตยสาร

- Yukanthor, Prince. “Deux Civilisations,” **Le Figaro**. 1900 (8 Septembre) : 1.
- The Straits Times**. 1900 (26 November) : 2.
- The Straits Times**. 1900 (4 December) : 2.

The Straits Times. 1903 (17 November) : 4.

The Eastern Daily Mail and Straits Morning Advertiser. 1906 (12 November) : 4.

หนังสือและบทความวารสาร

- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "พระบรมราชบัญญัติเรื่องพระหริราชคณียไกรแก้วฟ้า". ใน **ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร: ประมวลเอกสารจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี กระทรวงมหาดไทย กรมศิลปากร ฯลฯ**. พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2505. (พิมพ์แจกในการถวายกลิ่นพระราชทาน ณ วัดพนัญเชิง พระนครศรีอยุธยา 26 ตุลาคม 2505)
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ความทรงจำ**. [ม.ป.ท.], 2489. (หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พิมพ์ถวายเป็นพระกุศลในงานวันที่ 1 ธันวาคม วันสิ้นพระชนม์ครบรอบ 3 ปี)
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **นิราสนครวัด**. พระนคร : โสณพิพรรฒ ธนากร, 2468. (ฉบับพิมพ์เป็นของฝากเมื่อ ปีฉลู พ.ศ. 2468)
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พงศาวดารรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2545.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พระนคร : ศรีหังส์, 2477.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2548.
- ธิตี บัวคำศรี. "เรื่องของคุณธรร (ค.ศ. 1860 – 1934) : ชีวิตลี้ภัยและการเผชิญหน้ากับระบอบอาณานิคม." อยู่ในระหว่างการตีพิมพ์).

นพรัตน์, นกองค์. **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา**. แปลโดย นายพันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัชต์). พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : แพร่พิทยา, 2513.

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 16 พงษาวดารเมืองพระตะบอง ของเจ้าพระยาครหาธรรณิษฐ์ (เยี่ย). พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร, 2462. (พระอภัยพิทักษ์ (เลื่อม อภัยวงศ์) พิมพ์ครั้งแรกในงานปลงศพนางสงวน อภัยพิทักษ์ ปีมะแม พ.ศ. 2462)

พูนพิสมัย ดิสกุล, หม่อมเจ้า. **ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2515.

ระยัษศรี กาญจนวงศ์. **บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. “พระประวัติตรัสเล่า,” ใน **พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. กรุงเทพฯ : มุลนิธิมหามกุฎราชวิทยาลัย, 2514.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

Anderson, Benedict. **Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism**. Revised edition. London and New York : Verso, 2006.

Bilodeau, Charles. “Compulsory Education in Cambodia” in **Compulsory Education in Cambodia, Laos and Viet - Nam**. Switzerland : UNESCO, 1995

- Branda, Paul. **Ça et là Cochinchine et Cambodge, l'ame Khmère Ang - Kor.**
Deuxieme edition. Paris : Librairie Fischbacher, 1887.
- Chandler, David. P. **A History of Cambodia.** 2nd edition, updated. Boulder;
Colorado : Westview Press, 1996.
- Chandler, David P. **The Tragedy of Cambodian History : Politics, War, and
Revolution since 1945.** New Haven, C.T. : Yale University Press, 1991.
- Corfield, Justin. **The Royal Family of Cambodia.** 2nd edition. Melbourne : The
Khmer Language & Culture Centre, 1993.
- Edwards, Penny. **Cambodge : The Cultivation of a Nation, 1860 – 1945.**
Honolulu : University of Hawai'i Press, 2007.
- Hansen, Anne R. **How to Behave: Buddhism and Modernity in Colonial
Cambodia, 1860 – 1930.** Honolulu : University of Hawai'i Press, 2007.
- Lamant, Pierre L. "L'Affaire Duong Chakr," **Revue française d'histoire d'outre - mer,**
LXVII, 1980
- Lamant, Pierre L. **L'Affaire Yukanthor : Autopsie d'un scandale colonial.**
Paris : Société française d'histoire d'outre-mer, 1989.
- Loti, Pierre. **Un Pèlerin d'Angkor.** Paris : Calmann - Lévy, 1912.
- Mouhot, Henri. **Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de
Laos.** Paris : Librairie de L. Hachette & Cie, 1968.
- Muller, Gregor. **Colonial Cambodia's 'Bad Frenchmen' : The rise of the
French rule and the life of Thomas Caraman, 1840 – 87.** London
and New York : Routledge, 2006.
- Osborne, Milton E. **The French presence in Cochinchina and Cambodia ;
rule and response (1859 – 1905).** Bangkok : White Lotus, 1997.
- Siegel, James T. **Fetish, Recognition, Revolution.** Princeton, N.J. : Princeton
University Press, 1997.

Souber, Son. "Tribute to the Family of Prince Norodom Yukanthor," in *Papers of the 4th Socio – Cultural Research Congress on Cambodia, 6 – 8 November 2001*.

Phnom Penh, Royal University of Phnom Penh, 2002 : pp. 443 – 448.

Tully, John. **Cambodia Under Tricolour : King Sisowath and the 'Mission Civilisatrice' 1904 – 1927**. Victoria, Australia : Monash Asia Institute, Monash University, 1996.

Taupin, J. "Prophéties khmères (traduction d'anciens textes cambodgiens)," *Bulletin de la Société des études indo - chinoise de Saigon*, 2e semestre 1887.